

HORVÁTH SÁNDOR

URBANIZÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ A HATVANAS ÉVEKBEN

A hatvanas évekre jellemző legfontosabb társadalmi folyamatok közé sorolhatók az urbanizáció hatására bekövetkezett változások. Az egyre több új lakótelep megjelenése éppúgy idetartozik, mint a „fogyasztói szocializmus” mindennapi tapasztalattá és a női bér munka egyre tömegesebbé válása, vagy a városi bevándorlók társadalmi integrációjához kapcsolódó jelenségek. Ezek a társadalmi folyamatok számtalan formában jelentek meg a korszakról szóló – helyenként a mai elképzeléseket is uraló – hivatalos közbeszédben. A következőkben egyrészt néhány olyan társadalmi probléma ábrázolására teszek kísérletet, amelyek meghatározták a hatvanas években végbement életforma-változásról szóló diskurzusokat; másrészt néhány nemzetközi vizsgálat tapasztalataira építve olyan – a társadalom korabeli működésének megértéséhez hozzásegítő – modelleket igyekszem felvillantani, amelyek a hatvanas évekkel foglalkozó alapkutatások hipotéziséül is szolgálhatnak. Úgy vélem, hogy az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek társadalmi folyamataiban – különösen a mindennapok történetének nézőpontjából – erős a kontinuitás. Mivel a magyar társadalomtörténet-írás csak az utóbbi időben kezdett el alaposabban foglalkozni az 1945-öt követő időszak társadalomtörténetének kutatásával, az ötvenes években végbemenő társadalmi folyamatok éppen annyira érthetetlennek tűnnek, mint a hatvanas években lezajlottak.¹

URBANIZÁCIÓ ÉS ÚJ LAKÓTELEPEK

A lakások központi, állami elosztásának érthetőbbé tételére született legismertebb modell Szelényi Ivántól származik. Szelényi a lakótelepek társadalmi összetételének vizsgálatán keresztül bizonyítja, hogy szegregációs folyamatok olyan esetekben is kimutathatók, amikor a piaci mechanizmus egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben működik. Ennek egyik oka szerinte az, hogy „a különböző intézmények [...] különböző szerkezetű munkaerőt használnak fel, s így egy-egy ilyen »szimbiotikus komplexumhoz« csatlakozó lakónegyed potenciálisan is más társadalmi összetételű lesz.”²

1 A számos jelenkori történeti összefoglalás ellenére az 1945 utáni korszakkal foglalkozó társadalomtörténeti alapkutatások hiányára mutat rá a korszakról szóló első társadalomtörténeti szintézis szerzője is: „A történetírásban domináns volt és maradt a politikai-közjogi és a gazdaságpolitika változásaira koncentrált történeti szemlélet. A társadalmi változások történeti háttérének elemzésére és összefoglalására csak elvétve történtek kísérletek 1989 előtt és után egyaránt.” Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 23. o.

2 Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, 1990, Akadémiai, 99–102. o.

Fontos jellemzője az egész korszak városainak is, hogy a szegregáció nem nagyvárosi és nem piacgazdasági jelenség. A hatvanas–hetvenes évek kutatásai alapján elmondható, hogy a közepes méretű magyar városokban is eltérő volt az egyes övezetek társadalmi összetétele. Szelényi Iván Pécs és Szeged esetében mutatta ki a foglalkozási és iskolázottsági szegregációt.³ Hasonló eredményekre jutottak a kutatók Salgótarján, Veszprém, Miskolc, Debrecen, Kazincbarcika, Békés és Dunaújváros vizsgálatakor is.⁴ A szegregáció nem szűnt meg 1945 után, sőt az újonnan épített városokban ekkor jelentkezett. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a szocialista lakáselosztási rendszerben – ugyanúgy, mint korábban – a különböző társadalmi rétegek eltérő eséllyel juthattak lakáshoz.⁵

Szegregáció alatt általában a városi társadalom – valamilyen jellemzők, mutatók alapján képzett – csoportjainak a területi elkülönülését értik. Leegyszerűsítve: azt a jelenséget, amikor a csoportok közötti társadalmi távolság térbeli távolsággá is válik.⁶ A szegregáció nemcsak a statisztikai és demográfiai – leggyakrabban foglalkozási, etnikai, életkori és nemi – megoszlás különbségeiben érhető tetten, hanem azokban a kognitív térképekben is, amelyeket maguk a városlakók hoztak létre. A szegregáció és az annak magyarázatára alkotott modellek révén ábrázolható a város társadalmi csoportjainak fizikai térben történő elkülönülése és mozgása, a kognitív térképek vizsgálatával pedig a térbeli és társadalmi tájékozódás kerül a középpontba.

A kognitív térképek reprezentálják a „térbeli valóság” tudati képét, a városról a városlakók fejében kialakult véleményeket. A mentális térképek ezen kognitív térképek „megrajzolt” vagy „elmesélt” lenyomatai.⁷ Kevin Lynch szerint – aki a mentális térkép (*mental map*) fogalmát bevezette – a „városolvasatok”, a város mentális térképe nagymértékben attól függ, hogy a város melyik pontjáról, illetve melyik társadalmi csoport szemszögéből nézzük a várost. Ez annyit jelent, hogy a város bizonyos pontjai központi szerepet töltenek be néhány tár-

3 Uo. 114. o.

4 Béres Csaba: *A városfejlődés fordulópontján*. Debrecen, 1983, KLTE; Saád József: A lakosság területi szegregálódása a városnövekedés folyamatában. *Valóság*, 1977. 3. sz. 78–87. o.; Tóth Pál: *Társadalmi kapcsolatok szerveződése és típusai a lakótelepeken*. Miskolc, 1978, Nehézipari Műszaki Egyetem; Andor Mihály–Hidy Péter: *Kazincbarcika*. Kézirat. 1986, 107. o. Idézi Kovács Teréz: A települések társadalmának szegregációs kérdései. In *Állam – térkapcsolatok – demokrácia. Bihari Ottó emlékülés*. Szerk. Csefkó Ferenc. Pécs, 1987, MTA Regionális Kutatások Központja, 507–519. o.; Andor Mihály–Hidy Péter: *Város-szővény. Kazincbarcika felfejtése*. Budapest, 1986, Művelődéskutató Intézet; Papp István: Békés város tagozódása és a népesség szegregálódása. *Békési Élet*, 1987. 2. sz. 191–206. o.; Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Budapest, 1988, Magvető.

5 A „szocialista városok” szegregációjáról lásd Grzegorz Weclawowicz: A városok térbeli-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 1992. 3–4. sz. 215–225. o.; továbbá Zygmunt Pióro, Jiří Musil, Miroslav Zivković tanulmányai in *A szocialista városok és a szociológia*. Szerk. Szelényi Iván. Budapest, 1971, Kossuth. (A továbbiakban *A szocialista városok és a szociológia*.)

6 O. D. Duncan–B. Duncan: Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In *Városszociológia*. Szerk. Szelényi Iván. Budapest, 1973, Közgazdasági és Jogi (A továbbiakban *Városszociológia*.), 182–202. o. Számos klasszikus meghatározás a szegregációra uo. 147–250. o. A szegregáció és a lakásviszonyok összekapcsolódásáról lásd Szelényi: i. m. 86. o.

7 A mentális térképekről többek közt lásd Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990, Akadémiai; Kevin Lynch: *The Image of the City*. Cambridge (Massachusetts), 1960, Technology Press; *Image and Environment*. Szerk. Roger M. Downs, David Stea. Chicago, 1973, Aldine; Roger M. Downs–David Stea: *Maps in Mind: Reflections on Cognitive Mapping*. New York, 1977, Harper and Row.

sadalmi csoport mindennapjaiban, míg egy másik terület „fehér foltként” szerepel „város-olvasatukban”. Alapvetően meghatározza a mentális térképek létrejöttét, hogy az egyes társadalmi csoportok hogyan, milyen intézményeken keresztül kötődnek lakóhelyükhöz. Lynch modellje – habár vizsgálati módszereiben eltérő eszközöket alkalmazott – jól adaptálható a hatvanas évek magyarországi városainak vizsgálatára is.

A társadalmi csoportokhoz kötött városi identitás különböző városolvasatokat hoz létre. Ennek függvényében a hatvanas évek Budapestje egészen más keretek között jelenik meg az értelmiségiek visszaemlékezéseiben. Az egyik ábrázolás szerint: „általános szürkeség jellemezte a várost, lepusztultság, igénytelenség. A Nagykörúton ostoronyeles fénycsöveket szereltek fel, mintegy fényalagutat képeztek az út felett. Ez az újítás néhány év alatt divatjamúlta vált, és borzasztóan provinciálisnak tűnt. Az egész város Ausztriából csempészett műanyag orkánkabátokban járt. Naponta lelepleztek egy-egy ádáz orkánccsempész bandát, de a bővli mégiscsak terjedt, s a segédmunkástól az egyetemi tanárig mindenki orkánban feszített.”⁸ Más visszaemlékező ugyanezt a városra jellemző viseletet a lassan kialakuló „fogyasztói szocializmus” egyik jellemzőjeként ábrázolta: „A felejtést megkönnyítette a lassan növekvő életszínvonal. Megnyíltak az első önkiszolgáló éttermek, olykor már nyugati holmik is árultak; különösen nagy népszerűségnek örvendtek a főleg olasz gyártmányú »orkán« esőkabátok. Néhány mutatóban megmaradt belvárosi maszek férfiszabónál nyugati szabású nadrágokat lehetett csináltatni.”⁹

A lakóhelyi kötődés és a mentális térképek vizsgálata szorosan összefügg egymással. A kollektív identitás vizsgálatát évek óta elsősorban a nemzeti vagy etnikai identitás kérdésköréhez kapcsolják.¹⁰ Vajon a nemzeti, a regionális és a lokális identitás kialakulása értelmezhető-e ugyanolyan kollektív identitási formaként? – teszi fel a kérdést Reimar Brinkmann és Frank Seibel.¹¹ Válaszuk egyértelmű: szerintük ez utóbbi identitások kialakulását más-más tényezők befolyásolják. Döntőnek tartják a fizikai térhez kötődés mértékét: a térbeli (*räumlich*) identitás kialakulását. A szerzők szerint a térbeli identitás kialakulását elsősorban az befolyásolja, hogy mit és hogyan közölnek az adott helyi társadalom tagjai a térről, illetve milyen érzelmekkel kapcsolódnak az emberek a környezetiükhöz. Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor a térbeli identitás vizsgálatát leginkább a társadalmi nyilvánosságához kötődő megnyilatkozásokhoz kapcsolhatjuk, vagyis azokhoz a helyi fórumokhoz, amelyek a helyi társadalom önképét formálják (mint például a sajtó).

Egy városon belül számtalan helyhez lehet kötődni, ami erősen függ attól, hogy ki melyik társadalmi környezetben érzi magát otthon. A hatvanas években átalakuló városokban számos újfajta tér jött létre, amelyek meghatározták a térbeli identitás kialakulását. Ez ugyanúgy igaz

8 Kecskeméti Kálmán: 1960. In *Beszélt évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész.* [Szerk. Révész Sándor.] Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány (A továbbiakban *Beszélt évek 1957–1968.*), 164–169. o.

9 Ungváry Rudolf: 1959. Uo. 113–123. o.

10 Magyarországon éppúgy, mint nyugatabbra. Például lásd Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Budapest, 2001, Helikon; *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit.* Szerk. Bernhard Giesen. Frankfurt am Main, 1991, Suhrkamp; Marco Heinz: *Ethnizität und ethnische Identität. Eine Begriffsgeschichte.* Bonn, 1993, Holos; Bindorffler Györgyi: *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, 2001, Új Mandátum-MTA Kisebbségkutató Intézet; Csepeli György: *Csoporttudat, nemzettudat.* Budapest, 1987, Magvető.

11 Reimar Brinkmann–Frank Seibel: *Wer oder was macht Region? Überlegungen zur Möglichkeit regionaler Identität.* In *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft.* Szerk. Heinz Schilling, Beatrice Ploch. Frankfurt am Main, 1995, Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie (A továbbiakban *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft.*), 21–38. o.

az új lakótelepek lakóira, mint a barátaikat a talponállókban megtaláló munkásokra vagy az identitásukat egyes presszókhoz is kötő értelmiségiekre: „Presszónak átkeresztelt kávéházak, kávéházként működő eszpresszók, belvárosi éttermek, félig zártkörű klubok, megannyi hely a találkozásra. Az Anna. A mondén hely. Wurlitzerrel és kurvákkal és az szt. tiszt, amatőr filmes főpincérral, Barna Pistával, aki »ügyelt ránk«. Tudtuk, hogy ő a »mi emberünk«, de csak akkor hittük el, amikor W. Bélát börtönbe juttatta. A Muskátli. Művészekkel és minden újra fogékony fiatalokkal. Számunkra mindennek alfája és ómegája, ahol a fontos dolgok eldőltek, ahol a számunkra fontos emberekkel biztosan lehetett találkozni, anélkül, hogy randevút beszéltünk volna meg, ahol egy átlagos hétköznap délelőttön ott volt Pilinszky (†) és Vujicsics (†), Kondor (†) és – haláláig – Sarkadi (†). A Nárcisz. A bölcsészek fő gyülekezőhelye, az egyik állomás az Apostolok, a Belvárosi és a Kárpátia felé. [...] A Bajtárs művek, ahová mi csak enni-inni jártunk. A Metropol (Bernáth Aurél által szignált, Csernus által kivitelezett freskó, elpusztították) és a New York. Távolabb a Luxor. És a késő esti, éjszakai végállomás, a Kondor-freskóval díszített (azóta levakarták!) Építész pince. Belépés csak klubtagoknak – meg mindenkinek.”¹²

A kognitív térkép hozzájárul a lokális identitás kialakításához. Ebben a folyamatban az emberek, ha nem is pontosan, de képzeletben meghatározzák, hogy hova tartoznak a városon belül (áttételesen a társadalmon belül), hol ismerősek, hol érzik magukat otthon, melyik közegben érzik azt, hogy hazatértek. Az „otthon” fogalma pontosan nem körülhatárolható, térhez kötődő viszonyt jelöl, amely lokalizálható. Az „otthon” leírható aktuális és konkrét térként, de nosztalgikus emlékek tárházaként is. Az idegennel és ismeretlennel szemben az „otthon” – akárcsak a „szülőföld” vagy a „haza” – fogalma¹³ az ismerőst és a biztonságot jelképezi, ezáltal a mindennapokban az egyes személyek számára önazonosulást is jelent. Pataki Ferenc szerint pszichológiai szükségszerűség, hogy „az egyének mindenkor meg kell tudni mondania, hol is van hát »otthon« e világban. Késznek és képesnek kell lennie arra, hogy kidolgozza azonosulásait azokkal a – véges egyéni létét a múlt s a jövő felé egyaránt kitágító – társas-társadalmi alakzatokkal, kategóriákkal, amelyek racionális és evilági módon emelik ki egyszerű-különös létének határai közül”¹⁴. Az, hogy az emberek valahol „otthon” érezzék magukat, minden időszakban, így a hatvanas években is magától értetődő társadalmi szükséglet volt. A folytonosan változó, új lakótelepekkel bővülő városokban élők, az oda nemrég bevándoroltak saját „otthonuk” képzeletbeli vagy valós megteremtése közben elhatárolták a városban a térbeli és társadalmi „ismerőst” az „idegentől”.

A lokális identitás kialakulását nagymértékben befolyásolja, hogy mit közöl a helyi sajtó az egyes városi terekről.¹⁵ A hatvanas évekbeli, különösen a helyi vonatkozású „színesítő” hírekkel és „olvasói levelekkel” megtöltött sajtónak – erősen kontrollált jellege ellenére – meghatározó szerepe volt abban, hogy az egyes települések lakói mit gondoltak lakóhelyükről, a

12 Kozák Gyula: 1963. In *Beszélő évek 1957–1968*. 308. o.

13 A mentális térképek és a „szülőföld, otthon, haza” (*Heimat*) fogalmának kapcsolódásáról lásd Rose Derkau: *Mental Maps oder Wie objektive Wirklichkeit und subjektive Darstellung zu einem Gefühl von Heimat werden*. In *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft*. 207–224. o.

14 Pataki Ferenc: *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*. In *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk. Erős Ferenc. Budapest, 1998, Új Mandátum, 365. o.

15 Frank Seibel–Zorana Starovic: *Und zwischen den Orten ein Vakuum. Zur Konstruktion von Raum in der regionalen Tageszeitungen*. In *Region: Heimaten der individualisierten Gesellschaft*. 313–354. o. Ugyanezt bizonyítja az összes médiumra vonatkoztatva Peter Gould–Rodney White: *Mental Maps*. Boston, 1986, Allen & Unwin.

szomszédos vagy távolabbi kerületekről és azok lakóiról, milyen elvárásokat támasztottak a szomszédjukkal vagy az idegenekkel szemben. Az így létrejövő kognitív térképek hozzájárultak ahhoz, hogy a városok lakói rendszerben lássák településüket, tudni véljék, hogy egy adott térben (az Anna presszóban, az 1961-ben lebontásra ítélt „Ilkovits-büfében”¹⁶, a Váci utcában vagy Kőbányán) mit várhatnak el egy szembejövő idegentől. Valószínűleg a pletykáknak és a személyek közötti kapcsolatoknak is ugyanilyen fontos szerepe volt a mentális térképek formálódásában, de ezekre csak elvétve, magánlevelekben, periratokban vagy visszaemlékezésekben találhatunk utalásokat. Éppen ezért a mentális térképek kialakulásának vizsgálatában elsődleges forrásnak számítanak a helyi lapok vagy az országos sajtó helyi vonatkozású cikkei. Figyelembe kell venni természetesen az egyes újságcikkek megszületését előidéző erős politikai és ideológiai nyomást, ugyanakkor az az elvárásrendszer, amely meghatározta, hogy mi jelenhetett meg a tér egy adott pontjáról egy helyi lapban, éppúgy vizsgálat tárgya lehet a tér ábrázolásának szempontjából, mint az újságcikkekből áttételesen kideríthető „városolvasatok”.

Kevin Lynch megállapította, hogy a kognitív térképeket többnyire saját lakóhelyünk vagy a belváros köré szervezzük.¹⁷ Ez a hatvanas évek Budapestjét ábrázoló visszaemlékezésekre ugyanúgy igaz, mint a korabeli játékfilmek Budapest-ábrázolására, amely a város „imázsát”, ezáltal a város lakóinak identitását befolyásolta. A hatvanas évek játékfilmjeiben Budapest gyakran látványos kirakatváros, az ötvenes évekre jellemző semleges, tagolatlan városképet sokszínű, bonyolultan tagolt városkép váltja fel.¹⁸ A tagoltabb ábrázolás – egyben a szegregáció elismerése – egyre gyakrabban jelenik meg a napi és heti sajtóban. A képes hetilapok – amelyek a fogyasztói szocializmus egyik sajátos változatát képviselték – egyre gyakrabban közöltek fényképes beszámolókat a város egyes kerületeiről, az ott élők eltérő „társadalmi habitusáról”.¹⁹ Ezek az ábrázolások arra is szolgáltak, hogy a város lakói folyamatosan újraértelmezzék a teret, amelyben élnek, és amelynek létezéséről egyébként csak közvetve értesülnek.

A város tagoltabb ábrázolása régi sztereotípiák felvillantásában is megjelenik. A Mária Valéria-telep lebontása és a József Attila-lakótelep építése idején született cikkek a lakóhely megváltozásával párhuzamosan nemcsak a lakók életformájának átalakulását, jobbra fordulását hangsúlyozzák, hanem a „rendes munkások” és a „lumpenprolik” szembeállításából keletkezett, régóta létező sztereotípiákat is.²⁰ Mindez abba a keretbe illeszkedik, hogy az új, modern, egyben szocialista környezet nemcsak emeli az életszínvonalat, hanem „neveli” is az embereket. Régóta él az a sztereotípia a közvéleményt formáló értelmiségiek körében, hogy a

16 Az Ilkovits-büfé vélt vagy valós látogatói köréről lásd Mink András: „Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovits-büfében”. In *Beszélő évek 1957–1968*. 239–240. o.

17 Lynch: i. m. 162. o.

18 Varga Balázs: Városkép. Az ötvenes-hatvanas évek magyar filmjeinek Budapest-képe. In *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Budapest, 2000, Osiris, 502–516. o. A tagoltabb városkép sajtóbeli megjelenésére példa az a cikk, amelyben kilenc ember meséli el, hogy „Budapestnek melyik részét szereti a legjobban és miért?”. *Nők Lapja*, 1970. február 14.

19 Például Angyalöld az emberek földje. *Nők Lapja*, 1962. január 6.; A kör bezárul. (Egy kőbányai iskola új „külleméről”) *Nők Lapja*, 1962. január 6.; A mi Budapestünk. *Nők Lapja*, 1962. január 20.; A Rákóczi útra kiküldött tudóstóink jelentik. *Nők Lapja*, 1962. február 17.

20 Nagy Iboya: A viskók végnapjai. *Nők Lapja*, 1959. július 15. Ugyanezek a sztereotípiák bukkannak fel a „Dzsumbuj” sajtóbeli ábrázolásában: Kertész Magda: A film tovább pereg. Történetek a Dzsumbujból. *Nők Lapja*, 1969. április 19.

lakások túlszűfolttsága, a nélkülözés és a túlzásba vitt „szociabilitás” melegágya a „devianciának”.²¹ A munkásság lakóhelyeinek képzeletbeli kettéválasztásában tetten érhető az a sztereotípa is, amely a munkásságot jó-rossz, munkásarisztokrata-lumpenproletár felosztásban látta. Ez érvényesült abban az elképzelésben, amely a kolóniák „rendezett”, „hagyományörző” életvitelét állította szembe a nyomortelepek lakóinak „erkölcstelen”, „zilált családi életével”. A hatvanas évekre ez a sztereotípa úgy módosult, hogy a hivatalos beszédmódban a kolóniák mellett a lakótelepek jelentették azt a közeget, ahol a munkások „nevelődnek”, és a különböző „társadalmi osztályok” egymásra találnak.

A szegénynegyedek lakóit a helyi, városi diskurzusban előszeretettel minősítik „deviánsnak” és „széztülesztőnek”.²² A nyomornegyedek problémái központi témaként jelentek meg a modern városok helyi sajtójában. A nyomornegyedekről szóló rémtörténetek egyik fontos funkciója az volt, hogy szembeállították a modern város normáit a nyomornegyedek normáival.²³ Ez erősítette azt a hitet is, hogy a város modern részeinek lakói az állami szociális gondoskodás teljes körű élvezői, a szegénynegyedek lakói pedig nem. A főváros tagoltabb ábrázolásának oka lehetett az is, hogy a hatvanas évek végén a Budapestre beköltözők között túlsúlyban voltak a községekből érkező munkások (még akkor is, ha az 1962-es szigorítás miatt kisebb hányaduk telepedett le állandó jelleggel, mint a vidéki városokban).²⁴

A lakótelepeket a korabeli hivatalos beszédmód igyekezett egyfajta „szociális lakásépítkezésként” ábrázolni, aminek következtében számos új lakótelepről terjedt el a köztudatban, hogy ott elsősorban a korábbi nyomornegyedek lakói élnek. Ezzel szemben Konrád György és Szelényi Iván hatvanas évek végi kutatásai bizonyították például azt, hogy „a lakótelepeken több mint háromszor annyi diplomás lakik, mint a megfelelő városok átlagos összetételű övezeteiben”. Egyik legmeglepőbb, a korabeli sztereotípiákkal és a hivatalos megállapításokkal szögesen ellentétes következtetésük az volt, hogy „a főváros úgynevezett »elit övezetei« között egy sincs, ahol a diplomások aránya olyan magas lenne, mint a Lágymányosi lakótelepen”²⁵. Attól persze, hogy a Lágymányosi lakótelepen magasabb volt a diplomások aránya, mint például a Rózsadombon, a Lágymányosi lakótelepen élők társadalmi státusa nem lett magasabb. Ennek egyik oka az volt, hogy a társadalmi státus és az iskolai végzettség között a hatvanas években sem volt olyan szoros összefüggés, mint ahogy azt a társadalommal elhitetni kívánták. A történetírás, úgy tűnik, még korántsem integrálta azokat az eredményeket, amelyeket a korabeli empirikus szociológia elért. Emiatt az új lakótelepeket – még akkor is, ha természetesen voltak közöttük különbségek – részben a korabeli propaganda hatására még mindig szinte kizárólag falusi bevándorlók, segédmunkások vagy az egykor nyomornegyedekben élők lakóhelyeként ábrázolják. Ez az ábrázolásmód szorosan összefügg azzal, hogy a belső migráció és a városi bevándorlás történeti ábrázolására komoly hatása volt azoknak a korabeli politikai-ideológiai kereteknek, amelyek megszabták, hogy milyen kép élhet az emberek fejében a magyar társadalomról.

- 21 Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapestén (1870–1940)*. Budapest, 1998, Új Mandátum, 183. o.; uő: *Bérfaszárnya és nyomortelep*. Budapest, 1992, Magvető, 146–147. o.
- 22 Cerald D. Suttles: *The Social Order of the Slum. Ethnicity and Territory in the Inner City*. Chicago–London, 1968, University of Chicago Press, 5–6. o.
- 23 Alan Mayne: *The Imagined Slum. Newspaper Representation in Three Cities, 1870–1914*. Leicester–London–New York, 1993, Leicester University Press, 10. o.
- 24 Benda Gyula: Budapest társadalma. 1945–1970. In *Magyarország társadalomtörténete. Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1989)*. Szerk. Fokasz Nikosz, Örkény Antal. Budapest, 1999, Új Mandátum, 8–31. o.
- 25 Szelényi Iván–Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, 1969, Akadémiai, 29. o.

BEVÁNDORLÁS, TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS FOGYASZTÁSTÖRTÉNET

A városi népesség nagyarányú növekedése miatt a hatvanas évek egyik kulcskérdésének számított a városi bevándorlók és a várossá nyilvánított települések lakóinak társadalmi integrációja. Az ebből fakadó problémák többnyire a „városi” és „falusi”, illetve a „fővárosi” és „vidéki” életforma szembeállításában jelentek meg. Az emberek hajlamosak „falusinak” vagy „városinak” minősíteni egy-egy bevándorlót egy-két kérdésesnek tekinthető indikátor alapján. Leggyakrabban az előző lakóhely vagy születési hely alapján tartanak valakit „városinak” vagy „falusinak”. Másik kedvelt mutató a szülők foglalkozása vagy a vizsgált személy előző foglalkozása, munkahelye, ami alapján a kódolók a munkás-paraszt-értelmiség triptichonjában gondolkodva eldöntik az illető „származását”. Időnként fel-felbukkan olyan kódolási rendszer, amelyben már megpróbálkoznak olyan mutatók alkalmazásával is, mint a lakás minősége (például a komfortfokozat, a tető fajtája), a háztartásméret, a használati tárgyak vagy az ünnepek változása, és ezek alapján döntenek el, hogy az „adatközlő” életformája milyen ütemben „urbanizálódott” vagy – értelmezési kerettől függően – „modernizálódott”. A kvantitatív történeti vizsgálatok többnyire a levéltárakban tömegesen fellelhető, rendszerint közigazgatási célokból készült kérdőívekre vagy a hivatalos statisztikai adatokra hagyatkoznak. A kérdőívek vagy statisztikák szerkezetét átvéve a kérdéses korszak politikai-közigazgatási hatalmának beszédmódját és kategóriarendszerét is átveszik. Így nem csoda, hogy a háborút követő nagyarányú városi bevándorlás – amely meghatározó eleme volt az 1945 utáni társadalom mindennapjainak – mind ez ideig nem került a tudományos történeti vizsgálódások középpontjába, annak ellenére, hogy számos szépirodalmi, de elsősorban szociográfiai munka foglalkozott a témával.²⁶ A korabeli hivatalos iratokban gyakran szereplő – és időnként a korszakkal foglalkozó történeteszek futólagos érdeklődését is felkeltő – „ingázás” vagy „kétlakáság” éppúgy a migrációkutatások területéhez tartozik, és számos modellt dolgoztak már ki e jelenség érthetőbbé tételére.

Louis Wirth, Robert Redfield és Oscar Lewis neve jelzi azokat a fordulópontokat, amelyekről kezdve a városokról szóló irodalomban központi téma lett az a kérdés, hogy a modern városokba bevándorlók életformája „gyökértelen” vagy „transzformált”.²⁷ Wirth sokat kritizált elképzelése szerint a családi kapcsolatok fontosságát a városban felváltja a személytelen kapcsolatok dominanciája.²⁸ Azóta számos olyan munka született, amely éppen ezt cáfolta, kimutatva, hogy a szomszédságokban, a munkahelyeken, a vallásos közösségekben és más városi közegekben az emberek egymás közti kapcsolatait a személyesség (*intimacy*) és a kölcsönös függőség (*interdependence*) jellemzi, ami Wirth szerint a falvak jellemvonása.²⁹ Más kritikák szerint Wirth elsősorban az iparosodás, nem pedig a városiasodás hatásait írta le, mivel a preindusztriális városokra a nagy ipari városok anonimitása és „zűrzavara” nem volt jellemző.³⁰ Mindezen kritikák ellenére Wirth cikke évtizedek óta hivatkozási alapja azoknak a meg-

26 Még akkor sem, ha a településszerkezet változásairól számos munka született, lásd például Beluszky Pál és Belényi Gyula munkáit.

27 A kérdéskör magyarországi, történeti-antropológiai adaptációjára példa Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet.

28 Louis Wirth: Az urbanizmus mint életmód. In *Városszociológia*. 41–63. o.

29 Herbert J. Gans: *The Urban Villagers. Group and Life of Italian-Americans*. New York, 1962, Free Press; Herbert J. Gans: *The Levittowners*. New York, 1967, Pantheon; William Foote Whyte: *Uccasarki társadalom: egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest, 1999, Új Mandátum; Ulf Hannerz: *Soulside*. New York, 1969, Columbia University Press.

30 Gideon Sjöberg: A preindusztriális város. In *Városszociológia*. 108–121. o.

közeltéseknek, amelyek a városon belüli társadalmi határvonalakat, a városokban élő „idegenek” helyzetét vagy a bevándorlókkal kapcsolatos sztereotípiákat helyezik vizsgálódásaik középpontjába.

A migrációkutatások fellendülése olyan méreteket öltött az utóbbi évtizedekben, hogy egyesek a migrációkutatást már-már önálló paradigmaként kezdték értelmezni. Ezekben a kutatásokban kiemelt figyelmet kapott a falvak lakóinak ipari városba költözése és a városi életforma adaptációja a „népi-urbánus” (*folk-urban*), illetve a „falusi-városi” (*rural-urban*) ellentétpárra épülő értelmezésben. A leggyakrabban alkalmazott modell szerint a „parasztok” az iparvárosba bevándorolva segédmunkát végeznek, és többnyire az azonos falvakból érkezett társaikkal (rokonokkal, barátokkal) élnek. A hetvenes évektől a bevándorlók egyéni motivációi, valamint az általuk alkalmazott stratégiák kerültek a migrációkutatás fókuszába. Két alapvető bevándorlóit stratégiát különítenek el. Az egyik az egyéni (*individualistic*) stratégia, amelyben a bevándorló sorsa elsősorban a saját maga által megteremtett erőforrásokon és önálló kezdeményezésein múlik; a másikban a bevándorló tevékenységét elsősorban az a csoport orientálja (*group-oriented*), amely segít neki eligazodni, munkát és szállást találni a városban (barátok, rokonok, ismerősök). A városi bevándorlást nagymértékben befolyásolja a rokonság meglepedése. A bevándorlók az első időszakban – de lakáshiány vagy pénzhiány esetén később is – rokonaiknál keresnek szállást. Többségük egy időben alkalmazza az egyéni és a csoportorientált stratégiákat. Azonban George Gmelch szerint az egyéni stratégiák dominanciája elsősorban a középosztálybeli, magasabb iskolai végzettségű bevándorlókra jellemző, akik hamarabb átlátják egy város működését. A csoportorientált bevándorlóit stratégiákat szerinte elsősorban a falusi, alacsonyabb iskolázottságú bevándorlók alkalmazzák.³¹

A fenti modellek érthetőbbé tehetik a bevándorlók orientációját, ugyanakkor lehetséges, hogy maguk a modellek is erőteljesen építenek azokra az elbeszélésekre (konstrukciókra), amelyeken keresztül a társadalom különböző csoportjaihoz tartozók a saját bevándorlásukat ábrázolják. Erre a konstrukcióra az az elvárásrendszer is hathat, hogy a városokba bevándorló alacsonyabb iskolai végzettségűek elsősorban rokonaikra támaszkodnak, míg a magasabb iskolai végzettségűek szaktudásuk révén integrálódnak a helyi társadalomba. Ennek az elvárásrendszernek a hatása érzékelhető a városi bevándorlást többnyire csak érintő visszaemlékezésekben is. A falvakból érkezett alacsonyabb iskolai végzettségű visszaemlékezők elsősorban a rokoni segítséget és rokoni indíttatást említik bevándorlásra ösztönző tényezőként, míg a magasabb iskolai végzettségű vagy magasabb státusú foglalkozást űzők többnyire az egyéni szakmai vagy anyagi érvényesülés lehetőségét hangsúlyozzák.

A hatvanas évek sajtójában rendre felbukkan az a közkeletű és régi sztereotípia, hogy a falusiak számára számos konfliktussal és nehézséggel jár az alkalmazkodás a városi élethez. Robert V. Kemper kutatásai alapján úgy véli, hogy ez a feltételezés abból a hitből táplálkozik, amely szerint a város bomlasztó hatással van a tradicionális értékrendre és a személyes kapcsolatokra. Éppen ezért azok a kutatások, amelyek a konfliktusokra koncentrálnak, elszalasztják azt a lehetőséget, hogy a falvak és a városok éles fogalmi elválasztása helyett a falvak és városok közti kölcsönhatásokat, az életformák egymásra hatását és a növekvő információcserét vizsgálják. Az utóbbi időben már inkább az életformák egymásra hatásának vizsgálata jellemzi a bevándorlók városi integrációjával foglalkozó nemzetközi irodalmat.³²

31 George Gmelch: Migration and the Adaptation of Migrants to City Life. Introduction. In *Urban Life*. Szerk. uő, Walter P. Zenner. Prospect Heights (Illinois), 1996, Waveland Press. (A továbbiakban *Urban Life*.)

32 Robert V. Kemper: Migration and Adaptation. In *Urban Life*. 196–209. o.

Ebbe a körbe tartozik Andrej Simiæ kutatása is, aki a második világháborút követő évtizedek belgrádi bevándorlásával foglalkozó kutatásainak eredményét egyetlen család történetébe sűrítve ábrázolja. Szerinte a nagyszámú falusi bevándorló miatt nem tűntek el azok a „népszokások”, amelyek a szerbiai falvakat jellemezték, hanem átalakult formában központi helyet töltenek be a városi kultúrában. Véleménye szerint nem a falusi-városi dichotómia okolható a városban fellelhető kulturális különbségekért, hanem sokkal inkább az oktatási és a foglalkozásbeli szintkülönbségek. A legnagyobb arányú bevándorlás Belgrádba a háborút követő három évtizedben történt, ugyanakkor, amikor hatalmas méretű iparosodás is végbement, emiatt a bevándorlók jelentős része nem feltétlenül a legalacsonyabb státusú foglalkozásokban tudott csak elhelyezkedni. A migráció jelentős társadalmi mobilitással is együtt járt, ezért Simiæ a városi társadalomban lezajlott folyamatot inkább tartja gazdasági és demográfiai változásnak, mint a hivatalos propaganda által is sugallt kulturális átalakulásnak.³³ Ennek a hipotézisnek az alkalmazása érthetőbbé tehetné azokat a folyamatokat is, amelyek a Magyarországon végbement városi bevándorlással együtt járó társadalmi integrációt vagy mobilitást kísérték.

A bevándorlók integrálódásában kulcsfontosságúak voltak a rokonsági, baráti és munkahelyi kapcsolatok. A „szocialista városokról” szóló, hatvanas–hetvenes években keletkezett szociológiai irodalomban is fontos szerepet kapott a bevándorlók társadalmi kapcsolatainak vizsgálata. Zdravko Mlinár a bevándorlók baráti kapcsolatainak változását vizsgálta a hatvanas évek végén a jugoszláviai (ma szlovéniai) Novo Velenjében. Arra az eredményre jutott, hogy a bevándorlók baráti kapcsolatainak kialakítása szoros összefüggést mutat a társadalmi státussal.³⁴ Szerinte az alacsonyabb társadalmi státusú foglalkozásúak, illetve a társadalmi-politikai szervezetekben kevésbé „aktív” bevándorlók inkább lakóhelyük területi közelsége alapján kötöttek barátságokat, az „aktívak” és a vezető beosztásúak viszont inkább a munkatársaik közül választották barátaikat.³⁵ Ugyanebből a vizsgálatból derült ki, hogy a munkaviszonyban nem álló nők barátainak többsége szomszéd volt. A háztartásbeliek baráti kapcsolatainak fontos forrása volt a közös földrajzi eredet is, ami a munkaviszonyban állóknál kevésbé, a magasabb iskolai végzettségűeknél pedig szinte egyáltalán nem játszott fontos szerepet. Ha egy magasabb iskolai végzettségű nő munkaviszonyban állt, akkor zömmel a munkahelyéről választott barátokat. A bevándorlást megelőzően a legtöbb városi kapcsolattal, ezáltal a legtöbb városról szóló információval az alkalmazottak, a legkevesebbel a háztartásbeliek bírtak. A barátok száma egyenes arányban állt a városban eltöltött idővel. Emellett az adatok nem mutattak egyértelmű összefüggést a megkérdezettek lakóházának típusa és a baráti kapcsolatok kiterjedtsége között. Lényeges eltérés a barátok számában a „munkások” és „alkalmazottak” között nem volt, ugyanakkor jóval több barátjuk volt az aktív dolgozóknak, mint a háztartásbelieknek és a nyugdíjasoknak. Ugyanezt a jelenséget figyelte meg Young és Willmott egy kelet-londoni bolygóvárosban az ötvenes években. Szerintük is a bevándorló nők vannak kitéve leginkább a társadalmi elszigetelődés veszélyének, mivel ha nincs munkahelyük, férjükön és gyermekeiken kívül alig tudnak beszélni valakivel.³⁶

33 Andrej Simiæ: Bogdan's Story. The Adaptation of a Rural Family to Yugoslavian Urban Life. In *Urban Life*. 210–227. o.

34 Zdravko Mlinár: A bevándorlók baráti kapcsolatai Velenjében. In *A szocialista városok és a szociológia*. 220–245. o.

35 Ehhez hasonló eredményre jutottak Liverpoolban és Sheffieldben is a szomszédsági kapcsolatok vizsgálata során az ötvenes években. Lásd L. Kuper: *Neighbourhood and Community*. Liverpool, 1954, University Press of Liverpool, 48. o. Idézi Mlinár: i. m. 230. o.

36 Michael Young–Peter Willmott: *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 131. o.

A szociális kapcsolatok vizsgálata mellett az életformák közötti konfliktusok kutatása határozta meg a hatvanas–hetvenes évek városszociológiai irodalmát. Az egy időre Sztálinról elnevezett Brassó egyik új lakótelepének („Vörös Lobogó”) 1968–1969-es vizsgálatában Tiberiu Bogdan elsősorban arra kereste a választ, hogy miként illeszkednek be a falusi környezetből származók az „újvárosi” környezetbe, milyen konfliktusok keletkeznek az eltérő életformát képviselő társadalmi csoportok között.³⁷ Bogdan a jelenséget – Mlinárhoz hasonlóan – az állam központi intézkedéseitől alapjában független, spontán folyamatként ábrázolta. Az interjúkon alapuló felmérés alapján Bogdan úgy vélte, hogy a sok esetben „modernizálódásként” leírt folyamat tárgyi kellékeinek – mint például az új fogyasztási cikkeknek (porszívó, hűtő) – beszerzésében nem a használat igénye motiválta a falusi eredetű bevándorlókat, hanem az, hogy „a többi lakóval egyformák legyenek”. Egészen más volt a helyzet a televízió és a rádió megvételekor: itt nem a lakótelepre költözésnek volt meghatározó jelentősége – akárcsak a könyvek vásárlásában vagy a folyóiratok előfizetésében –, hanem a foglalkozási státusnak. A lakások díszítése jelentősen eltért attól, amit a kutatók „városiasnak” tartottak, ugyanis a lakások majdnem felében a falakat (tömbönként eltérő arányban) szinte kizárólag családi fényképekkel díszítették. Úgy vélték, hogy ez „a lakók viszonylag alacsony ízlésszintjét, valamint erős családi kapcsolatait jelzi.”³⁸

Az utóbbi években egyre gyakrabban jelennek meg a német társadalomtörténeti szakirodalomban a háborút követő évtizedek fogyasztástörténetével (*Konsumgeschichte*) foglalkozó tanulmányok.³⁹ A fogyasztástörténet nemcsak a városi bevándorlók társadalmi integrációját megjelenítő fogyasztói szokások értelmezéséhez, hanem a kelet–nyugati kölcsönhatások jobb megértéséhez is hozzájárulhat. A korszak kutatói történeti forrásként kezdték kezelni azokat a mindennapi tárgyakat is, amelyek az NDK lakóinak fogyasztási igényeit voltak hivatottak kielégíteni (kozmetikai kellékek, játékok, műanyag háztartási eszközök). A fogyasztástörténeti tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy a speciálisan az NDK-ra jellemző fogyasztói kultúra tárgyai milyen jelentéssel bírtak a maguk korában a háztartások, illetve a piacra dobásukat kezdeményező tervezési intézmények számára. A magyarországi „friziderszocializmus” idáig igen kevés történeti írást inspirált⁴⁰, holott a fogyasztástörténeti modellek nemcsak a nemzetközi összehasonlításra adnak lehetőséget, hanem az urbanizáció, a tervezési gazdaság és a „fogyasztói társadalom” sajátos formájának kölcsönhatásait is érthetőbbé tehetik.

A hatvanas években vált mindennapos használati cikké – társadalmi csoportonként eltérő módon – a mosógép, a hűtőgép, a porszívó, a telefon és többféle műanyag termék. A fogyasztás módjai is modernizálódtak: az önkiszolgáló üzletek megjelenésével a vásárlók „nagykorúbbá” váltak, ők döntöttek, már ha éppen volt választási lehetőségük. Mindenesetre a hatvanas

37 Tiberiu Bogdan: Társadalmi integráció Brassó egy új lakótelepén. In *A szocialista városok és a szociológia*. 246–291. o.

38 Uo. 267. o.

39 Például *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren*. Szerk. Ina Merkel. Köln, 1996, Böhlau; Ina Merkel: *Utopie und Bedürfnis: die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Weimar, 1999, Böhlau; Arne Andersen: *Der Traum vom guten Leben: Alltags- und Konsumgeschichte vom Wirtschaftswunder bis heute*. Frankfurt am Main, 1997, Campus; *Partykultur? Fragen an die Fünfziger*. Szerk. Stefan Beck és mások. Tübingen, 1991, Ludwig-Uhland-Institut für Empirische Kulturwissenschaft; *Aufbauzeit, Perlonkleid & Tanzvergnügen. Alltag in Braunschweig in den 50er Jahren*. Szerk. Frank Ehrhardt. Braunschweig, 1998, Arbeitskreis Andere Geschichte; Michael Wildt: *Am Beginn der „Konsumgesellschaft“: Mangelersahrung, Lebenshaltung, Wohlstandshoffnung in Westdeutschland in den fünfziger Jahren*. Hamburg, 1994, Ergebnisse-Verl.

40 Például Tyekvicska Árpád: *Friziderszocializmus*. In *Beszélő évek 1957–1968*. 260–263. o.

években a bevásárlás „élménye” megváltozott, és a kirakatok a városok alapvető elemeivé váltak. A bevándorlók számára a városi integráció egyik formája az volt, hogy minél nagyobb számban szerezték be a divatos fogyasztási termékeket.

A fogyasztói és a szocialista társadalomról szóló hivatalos elképzelések keveredését plasztikusan szemlélteti a *Szabó család* című rádiós szappanopera megjelenése. Az 1959-ben indult *Szabó család* főszereplői városi emberek, a jövő szocialista társadalmában egyre dominánsabb szerepet betöltő „értelmiség” és „munkásosztály” tagjai. Igaz, megjelenik futólag a „falu” is, de sokkal hangsúlyosabbak a budapesti, sőt az új életformát jelképező békásmegyeri jelenetek. A család mikrotársadalmi közegként azokat a hivatalos elképzeléseket reprezentálta – a társadalmi mobilitási jelenségektől kezdve a fogyasztási szokások változásáig –, amelyek a makrotársadalmi folyamatokról éltek a politikusok – és sok esetben az őket körülvevő szakértelmiségiek – fejében. Ennek ellenére a szappanopera hétköznapi cselekményével, helyszínével és tereivel (munkahely, lakás, presszó) igen nagy népszerűsége tett szert. A korabeli magyar társadalomról közvetített hivatalos elképzelések a közvéleményben is éltek, talán ezért is érezték az emberek a család tagjainak problémáit a sajátjaikhoz közel állónak.⁴¹

A „városias” életforma szembeállítása a „falusival” régóta uralta a hivatalos – ennek hatására a mai tudományos – diskurzust, amikor a városi bevándorlók társadalmi problémái kerültek szóba.⁴² A városi életforma propagálása a hatvanas években sem tűnt el, sőt a „fogyasztói szocializmus” népszerűsítésének formájában tovább erősödött. A *Nők Lapjában* 1962-ben – a harminc-nyolcvan emeletes „szalagházak” terveihez kapcsolódva – „fiktív levelet” közöltek arról, hogyan fog élni a hetvenes években a pesti ember. A jövőre vonatkozó fogyasztói eszményképeket a lap szerzői gondosan a nők „második műszakjáról” szóló diskurzushoz csomagolták, ami hivatalosan arra szolgált, hogy a nők tehermentesítését dicsőítse.⁴³ (Ezzel szemben gyakran előfordult, hogy nők reprodukciós munkája kapcsán a női fogyasztókra építő termékek „praktikus” voltát reklámozták.) A levélben megjelenik a politikai folklórban a mai napig felbukkanó, a szocialista agit-prop.-ban a hatvanas években egyre fontosabb helyet betöltő – korábban éppen „kispolgárinak” tartott – életeszme: a szép, új világban egy háromszobás lakásban élő háromgyermekes család, négykerekű autóján száguld a kollektivizált jövő felé. „Három szobánk és egy apró konyhánk van (a fürdőszobán és az előszobán kívül), de nem is kell nagyobb. A reggelit és vacsorát telefonon rendelem a központi konyháról; öt-tíz perccel később az ételliften feljön a párolgó, finom menü. [...] Ha néha mégis főzésre szánom rá magam, akkor sincs gondom a bevásárlással: megrendelem, ami kell, és a csőposta perceken belül mindent a lakásba repít. A takarítással sem bajlódom többé. Egyelőre abban állapodtam meg a gondnoksággal, hogy hetenként kétszer alaposan takarítanak [...] a piszkos edényt egyszerűen leeresztem az ételliften, és kiszáratva tisztán kapom vissza. Hetenként egyszer mosatok: hétfőn összeszedem a család szennyesét, belerakom a névvel ellátott műanyag tokba, és a csőpostán a mosodába küldöm. [...] Múlt vasárnapi lakásavatónk remekül sikerült. [...] A kétféle süteményt, feketét és bort a

41 A sorozat történetének és társadalomképének alapos vizsgálata még várta magára. Az 1988–1991 közötti időszak vizsgálatára példa Fonyó Attila: A rendszerváltás a Szabó családban. In *Első Század. A tudományos ösztöndíj pályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje. 1998. I. köt.* Szerk. Váradi Péter. Budapest, 1999, ELTE HÖK, 45–111. o.

42 Bővebben lásd Horváth Sándor: A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. *Mozgó Világ*, 2000. 6. sz. 30–40. o.

43 A „második műszak” fogalmának sajtóbeli megjelenésére emlékszik vissza a *Nők Lapja* korabeli főszerkesztője, Németi Irén: *Egy milliomos emlékiratai. A Nők Lapja főszerkesztője voltam.* Budapest, 1996, Gasteria, 163. o.

központi vendéglő dolgozója szolgálta fel. Herendivel terítették. [...] A család egész alaphangulata megváltozott. [...] A két nagyot már itthon merem hagyni, Miklós pedig az oviban marad éjszakára. Reggel szólunk az óvó néninek, hogy ma este nem visszük haza, beadunk vele egy pizsamát – és nyugodtan mehetünk színházba.”⁴⁴

A CSALÁD HANYATLÁSÁNAK MÍTOSZA: ABORTUSZ ÉS NŐI MUNKA

Sokan az iparosodás és az urbanizáció egyenes következményének tartják a család funkcióinak gyengülését, ami együtt jár azzal, hogy a városi élet hatására a nukleáris család és a nagycsalád közötti kapcsolatok gyengülnek. Ezt azzal magyarázzák, hogy a munkahely és a háztartás különválnak, a városi (gyakran állami) intézmények (iskola, óvoda, szociális otthon, kórház) számos funkciót vesznek át a családtól, és a családtagok egymásra utaltsága a nők önálló jövedelme miatt csökken.

Louis Wirth modellalkotó tanulmánya óta⁴⁵ – őt kritizálva – számos írásban taglalták, hogy a városban a családi kapcsolatok gyakran igen erősek maradnak, és a nagycsaládi kapcsolatrendszer – módosult formában – tovább él. Egyrészt azt bizonyították, hogy az urbanizáció és az iparosodás nem feltétlenül csökkentette a családi és rokonsági kapcsolatok fontosságát, másrészt azt, hogy a családi formákat és rokonsági kapcsolatokat a városiasodásnál erőteljesebben befolyásolja a családok gazdasági funkciója és társadalmi státusa. Ugyanígy számtalan írásban cáfolták, hogy az a rózsaszín kép, amelyet az úgynevezett „hagyományos társadalmak” szoros nagycsaládi kapcsolatairól korábban festettek, inkább tartozik a mítosz, mint az empirikus történeti ábrázolás kategóriájába. A család hanyatlásának mítosza igen erősen tartja magát a kutatások eredményeit nem ismerő közvéleményben, talán ennek is köszönhető, hogy a több évtizedes cáfolatok ellenére időről időre felbukkan a tudományos közéletben is.

A szexuális élet szabadabbá válását előszeretettel vezetik vissza a család funkcióinak meggyengülésére. Ezt gyakran a hatvanas évek „szexuális forradalmával” vélik alátámasztani, amelynek hatására sokak szerint – főként a városokban – szabadosabbá vált a szexuális élet. A szexualitás a nemek közötti uralmi viszony egyik legfontosabb mozgatórugója. A társadalmi nemek konstrukciójában meghatározó a szexualitásról szóló közbeszéd, amely különbséget tesz legitim és nem legitim szexualitás között. A legitim szexualitás konstrukciója függvénye volt annak, hogy mit minősítettek deviánsnak vagy elítélendőnek. A legitim szexualitást a szocialista erkölcs is szigorúan a házassághoz kötötte, és nem legitim fajtáit (házasság előtti, illetve házasságon kívüli szexuális élet) is leggyakrabban a házasság intézményéhez viszonyítva határozta meg. A szexuális normákat társadalmi kényszerek és feltételek szabályozták, amelyek meghatározásában fontos szerepe volt a városi és állami intézmények beszédmódjainak.

A hatvanas évek társadalmáról szóló korabeli diskurzus fontos – a családi élet felbomlásához is kapcsolódó – eleme volt az abortuszkérdés és a fogamzásgátló tabletták bevezetése. Az abortuszt rendszerint a hagyományos családi értékeket fenyegető és a nők társadalmi szerepének alapvető átalakulását jelző jelenségként ábrázolják. Ennek elsődleges oka az anyaság misztifikációja. Ebben a felfogásban az anyaság természetes, elsődleges és magától értetődően elősegítendő része a nők életének és mindennapjainak.⁴⁶ A fogamzásgátló szerek

44 A második műszak eltörlése. Levél a jövő évtizedből. *Nők Lapja*, 1962. február 17.

45 Wirth: i. m.

46 Az anyaság és az anya-gyermek kapcsolat misztifikációjának történetéről lásd Elisabeth Badinter: *A szerető anya*.

Az anyai érzés története a 17–20. században. Budapest, 1999, Csokonai.

hatvanas évek végi bevezetését is az abortuszok magas számára adott válaszként értelmezik.⁴⁷

Az a nő, aki nem akart anya lenni, a normáktól eltérőnek, majd hogynem „deviánsnak” számított. Az anyaság a korabeli felfogás szerint kiteljesíti, örömtelivé és a nők számára értelmessé teszi az életet. A gyermekszülések számának növelésében érdekelt (pronatalista) politika számára a család, azon belül a nők legfontosabb szerepe a szülés, ezért az abortusz, a gyermektelenség vagy a születéskorlátozás a családokat romboló erőként jelent meg. Ebben az értelmezési keretben egy nő attól a pillanattól kezdve, hogy gyermeket várt, nem rendelkezhetett a saját teste felett, mivel az „magasztosabb”, társadalmi célokat szolgált – legyen az a családi egység, az ország lakosság száma vagy a nemzet nagysága.

Az abortusz társadalmi vagy állami ellenőrzése arra az elvre épült, amely megfosztotta a nőt attól a jogtól, hogy ellenőrizze és befolyásolja a saját testükben végbemenő folyamatokat, egyben meghatározta a nők helyét is a társadalomban. Nem véletlenül vált a női emancipációs mozgalmak egyik kulcskérdésévé az abortusz, mivel alkalmazásának megszorításában elsődlegesen a nők szabad szerepválasztásának (anyaság vagy gyermek nélküli élet) korlátozását vélték felfedezni.⁴⁸ A szocialista korszakban a családi élet hanyatlásának mítoszában központi elem volt az abortuszok magas számának hangsúlyozása, amit a hivatalos szervek elsősorban a „szétzilált” családi élettel és a – szerintük – „könnyelmű” párkapcsolatokkal magyaráztak.

Az ötvenes évek első felében született „Ratkó-gyerekek” mítosza abból az elképzelésből származik, hogy az állam szankcionáló vagy adminisztratív lépésekkel képes nagymértékben befolyásolni a gyermekszüléseket. Ezzel szemben számos demográfiai kutatásból kiderül, hogy a „Ratkó-törvénynek” alig volt hatása a gyermekszülések számának alakulására.⁴⁹ Az állam azonban befolyásolni tudja az abortuszról szóló közbeszédet még akkor is, ha alkalmazkodik azokhoz a sztereotípiákhoz, amelyek a nők és férfiak hierarchikus viszonyában az abortusz szerepét meghatározzák.

Az ötvenes évek végétől bekövetkező életszínvonal-emelkedés nem a gyermekvállalási kedv növekedését, hanem a családok egyre urbanizáltabb életvitelét hozta (egyszerűsített és imbecillis megjelenési formája ennek a „kicsi vagy kocsi” vita). A nők körében ezért sokkal elfogadottabbá vált az egy, illetve két gyermek vállalása. A női szerepkör szubjektív megítélésének változása miatt a születéskorlátozás intenzitása nagyrészt a meglévő gyermekek számától függött. Magyarországon – különösen a vidéki városokban – a születésszabályozásban nem a fogamzásgátlás, hanem az abortusz szerzett elsőbbséget. Ezen csak fokozatosan változtatott az, hogy a fogamzásgátló tabletták a hatvanas évek végétől hozzáférhetővé váltak.

Egy a hatvanas évek elejéről származó, 26 ezer nőre kiterjedő kérdőíves vizsgálat eredményeiből kiderül, hogy a család jövedelmének csak korlátozott szerepe volt abban, hogy a szülők hány gyermeket vállaltak. A vizsgálat egyik fő megállapítása az volt, hogy a kereső nők

47 Czeizel Endre: *Infecundin '68*. In *Beszélt évek 1957–1968*. 593–594. o.

48 Az anyaság misztifikációjának megtörése központi eleme volt a nőmozgalmak második hullámának a hatvanas évektől, ami hozzájárult az abortusz körüli viták átstrukturálódásához. Lásd Betty Friedan: *The feminine mystique*. New York, 1963, Norton; Kristine M. Baber–Katherine R. Allen: *Women and families: feminist reconstructions*. New York–London, 1992, The Guilford Press, 102–125., 145–146. o.

49 Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. *Statistikai Szemle*, 1985. 4–5. sz. 370–388. o.; Miltényi Károly: Népesedéspolitikánk néhány kérdése. *Demográfia*, 1958. 1. sz. 7–26. o.; Barys Gyula–Miltényi Károly: A művi vetélések kérdése az 1957. évi adatok tükrében. *Demográfia*, 1958. 2–3. sz. 226–248. o. Erről a kérdéstről részletesebben lásd Horváth Sándor: *Cyermekvállalás, abortusz, születésszabályozás Sztálinvárosban*. *Fons*, 2001. 3. sz. 361–395. o.

általában kisebb családra törekedtek, mint az eltartottak. A jövedelem a felmérés adatai alapján nem befolyásolta az első gyermek megszületését, ezzel szemben a második gyermek vállalása és a jövedelem nagysága között fordított összefüggés volt: minél alacsonyabb volt egy család jövedelme, annál valószínűbb volt, hogy második gyermeket is vállal. Az „átlagos életszínvonal” javulásától tehát önmagában nem nőtt a gyermekvállalási kedv. Ugyanígy nem mutatkozott lényeges eltérés a szülő nők lakáshelyzet alapján történő csoportosításában: a főbérletben élő nők gyermekvállalási kedve csak a második gyermeknél és csak árnyalatnyival volt magasabb a társbérletben vagy albérletben élő nőknél.⁵⁰

A családok életéről szóló hivatalos közbeszédnek mindvégig meghatározó eleme volt a nők munkavállalása, ami alatt a „második műszak” fogalmának megjelenéséig szinte csak a nők bérért vagy fizetésért végzett munkáját értették. A második világháború után Magyarországon megváltoztak a női bérmunka mintái és lehetőségei. A hivatalos beszédmódban élesen különvált egymástól a női bérmunka és a szintén elsődlegesen a női munka körébe sorolható tevékenységek, amelyek a nők reprodukciós munkájába tartoztak (mint például a háztartás, a gyermekgondozás, a bevásárlás).⁵¹ A korszakról szóló történeti ábrázolásokban is érzékelhető ez az értelmezés. A reprodukciós munka mellett végzett női bérmunkát többnyire a nők „munkába állásaként” ábrázolják, ami arra utal, hogy a szerzők a női munka alatt kizárólag a női bérmunkát értik. Ehhez kapcsolódik, hogy a „hagyományos család” fogalmának átértékelődését előszeretettel magyarázzák azzal, hogy a második világháború után egyre tömegesebbé vált a női bérmunka.⁵² Nem mindig veszik figyelembe, hogy a nők azelőtt is dolgoztak, hogy bérmunkát vállaltak volna, sőt a bérmunka mellett is a reprodukciós munkák elvégzése kötötte le idejük jelentős részét. Ehhez kapcsolódik, hogy a „családi élet hanyatlását” rendszerint a női bérmunkára vezetik vissza. Ez abba az értelmezési keretbe illeszkedik, amely az urbanizáció és iparosodás hatásaként megjelenő női bérmunkában látja az egyik okát a „hagyományos közösségi értékek” megszűnésének. A totalitarizmusmodell széles körű elfogadottsága miatt a női bérmunka tömegessé válását azzal is magyarázhatónak vélik, hogy az állami nyomás hatására „a háztartásbeliek tömeges munkavállalását elsősorban a kényszer motiválta”⁵³.

A nők nem az állami kényszer hatására vállaltak bérmunkát. Sőt éppen ellenkezőleg, érdekeik és az állam érdekei gyakran összeütközésbe kerültek: a nők több munkahelyet akartak, az állami vállalatoknak viszont – a beruházások ciklikusságától függően – időnként kevesebb női bérmunkára volt szükségük. Az állam, hogy érdekeit érvényesítse, gyakran hivatkozott arra, hogy a nők elsődleges feladata, hogy gyermeket szüljenek, és „jó feleségek” legyenek. Amikor a beruházási keret csökkent, a nők voltak az elsők, akiket „anyai kötelességeikre” hivatkozva az utcára tettek. A női bérmunkát már a XIX. század óta kényszerként ábrázolták, ami a háztartási munkát romantizáló ideológiára vezethető vissza (*domestic ideology*, *Domestic Code*). Eszerint más természetük van a férfiaknak és a nőknek, ezért tevékenységi körük is el-

50 Miltényi Károly: A születéskorlátozás szociális és lélektani háttere. 26 000 nő kikérdezése alapján. *Demográfia*, 1962. 1. sz. 33–72. o.

51 Radikálisabb definíciók szerint a női reprodukciós munkák közé sorolható a gyermekszülés és a rokonsági kapcsolatok ápolása, de az, hogy ezeket munkaként határozzák meg, fel sem merült ebben a korban. A reprodukciós munka fogalmáról lásd Barbara Zibell: *Frauen in Wohnungsfeld und Nachbarschaft*. Berlin, 1983, Institut für Stadt- und Regionalplanung, 171–174. o. /Arbeitshefte des Instituts für Stadt- und Regionalplanung der Technischen Universität Berlin, 6./

52 Valuch: i. m. 266. o.

53 *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Belényi Cyula, Sz. Varga Lajos. Budapest, 2000, Napvilág, 41. o.

válik egymástól. Így a férfiak természetes közege a nyilvános szféra, ahol bémunkát végeznek, míg a nők helye a magánszféra, a háztartási, illetve reprodukciós munka területe.⁵⁴

A hivatalos közbeszéd a nők munkahelyi alárendeltségét és érdekérvényesítési lehetőségeik minimális voltát a nők „munkába állásának” problémájaként ábrázolta. Az állam időről időre az anyai szerep misztifikálásával érvelt, ha feleslegessé vált a női munkaerő. Ez az érvelési rendszer jelent meg a nőnapok hivatalos ünneplésében is, ahol a feminista, a női bémunka egyenjogúságáért folytatott küzdelmet szimbolizáló jelszavakat felváltották az „anyaságot” és „nőiességet” méltató szövegek és a virágosztás. 1960-ban Sztálinvárosban például a nőnap ünnepségek tetőpontját az orvosfeleségek összejövetele jelentette, amelyről még a *Nők Lapja* is beszámolt.⁵⁵ Az orvosfeleségek férjük foglalkozása alapján jelentették meg státusukat azon a napon, amely hivatalosan a nők egyenjogúságának ünnepe volt.

Az alárendelt munkahelyi szerep ellenére a nők számára a bémunka nemcsak kényszerít vagy alávetettséget, hanem az anyagi függetlenség lehetőségét és a társadalmi elszigeteltségből való kitörést is jelentette. A bémunka női értelmezései⁵⁶ azonban csak akkor jelentek meg a nők munkavállalásáról szóló hivatalos beszédmódban, ha a beruházási keret növekedése miatt nagyszámú női munkaerőre volt szükség. A női bémunka ezen kettős értelmezése érvényesült a női szerepekről szóló diskurzusban is.

Az öltözködésnek és a követendő divatnak egyre nagyobb teret szenteltek a sajtóban, a cikkek pedig – a női test megjelenésének szabályozásán túl – a női szerepekkel kapcsolatos értékítéleteket is közvetítették.⁵⁷ A test kulturális reprezentációja nemcsak értelmet, de érték-

54 Lásd Barbara Ehrenreich–Dierdre English: *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women*. New York, 1979, Doubleday, Anchor; Barbara Epstein: *The Politics of Domesticity*. Middletown (Connecticut), 1980, Wesleyan University Press; C. E. Bose: Dual spheres. In *Analyzing gender*. Szerk. B. B. Hess, Myra Marx Ferree. Newbury Park (California), 1987, Sage, 267–285. o. A nemek szegregációjának hatásáról a bémunka értelmezésére lásd Nagy Beáta: A nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Szerk. Hadas Miklós. Budapest, 1994, Replika Kör, 155–175. o.; Gyáni Gábor: *Család, háztartás, városi cselédség*. Budapest, 1983, Magvető; úő: Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 1987–1988. 3. sz. 366–378. o.

55 *Nők Lapja*, 1960. március 3.

56 A női bémunka női szempontú értelmezésére korai példa: a nők „nem a szabadságot és a semmittevést hasonlítják össze a munkába járással, hanem azt, hogy az ember egész életében csak a piszok elleni küzdelemre, mosogatásra, a háztartás rendben tartásával járó egyhangú feladatokra legyen ítéelve, teljes elszigeteltségben, vagy pedig kimenjen, embereket lásson, munkájáért fizessék, és feladatait változtathassa.” Evelyne Sullerot: *A női munka története és szociológiája*. Budapest, 1971, 382–383. o. Több kutatás is igazolta, hogy a nők még a monoton, fizikailag megerőltető munkákat is előnyben részesítették a társadalmi izolációval és a gyermekek gondozásával járó folytonos felelősségvállalással szemben, ami persze korántsem jelenti azt, hogy minden nő szerette a munkáját. Lásd Myra Marx Ferree: Sacrifice, Satisfaction, and Social Change: Employment and the Family. In *My troubles are going to have trouble with me. Everyday Trials and Triumphs of Women Workers*. Szerk. Karen Brodtkin Sacks, Dorothy Remy. New Brunswick (New Jersey), 1989, Rutgers, 61–79. o.; Myra Marx Ferree: Working Class Jobs: Paid Work and Housework as Sources of Satisfaction. *Social Problems*, 1976. 4. sz. (23. sz.) 431–441. o.; Hannah Gavron: *The Captive Wife: Conflicts of Housebound Mothers*. London, 1966, Routledge & Kegan Paul; Ann Oakley: *The Sociology of Housework*. New York, 1974, Random House.

57 Az ezzel kapcsolatos konfliktusokról és a *Nők Lapja* divatrovatának hatvanas évekbeli történetéről szóló érdekes konstrukciót lásd Németi: i. m. 150–153. o.

ítéleteket is társítanak a test különböző megjelenési formáihoz.⁵⁸ A hatvanas évek divatörülete és az, hogy a sajtóban egyre nagyobb terjedelemben jelenhettek meg a divatról szóló cikkek, értelmezhető ebből a szemszögből is. A gyorsított, nagyszámú képzetlen munkaerő igénylő iparosítás korszakának lezárultával egyre kevesebb szükség volt a képzetlen nők munkaerőjére. Az állam számára a hatvanas években a nők reprodukciós funkciója egyre fontosabbá vált. Ezzel párhuzamosan – a nyugati fogyasztói társadalom növekvő hatásának következtében – a ruha ismét elsődlegesen fogyasztási cikké vált. Igaz, az ötvenes évek jampec divatjának⁵⁹ széles körű elterjedtsége és státusszimbólum-jellege mutatja, hogy az öltözködés nem államosítható.

A tervgazdálkodás kiépülése és a beruházási hányad csökkenése miatt az ötvenes évek végére kevésbé volt szükség a tömeges női bér munkára, ezért a hivatalos beszédmódban a bér munkát újra az „anyai” és „nőies” szerepek alá rendelték. Ez persze nem jelenti azt, hogy ciklikusan ne lett volna szüksége az iparnak női munkaerőre, de a női bér munka alárendeltsége lehetőséget teremtett arra, hogy könnyen mobilizálható és viszonylag könnyen „racionalizálható”, olcsó, javarészt képzetlen munkaerő álljon a tervgazdasági ciklusokhoz alkalmazkodó ipar rendelkezésére. Az állam érdeke tehát az volt, hogy a nők ciklikusan bér munkát végezzenek, ugyanakkor legyenek könnyen mobilizálhatók, és ne legyen semmiféle érdekérvényesítési lehetőségük. A nők munkahelyi érdekérvényesítési lehetőségeinek letörésére a közbeszédben előszeretettel használták az anyaság és a nőies szerepek misztifikációját. A női munkaerő feletti hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze az volt, hogy a nők „otthoni” vagy „anyai” szerepét munkahelyi szerepük fölé rendelték.⁶⁰

58 Kende Anna: Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önelfogadásban. In *Test – beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Szerk. Csabai Márta, Erős Ferenc. Budapest, 2002, Új Mandátum, 61–83. o.

59 A „jampecség” a másság kifejezésének olyan korabeli eszköze volt, amelynek révén a városiakok tömegéből egyes fiatalok ki tudták magukat emelni, másrészt különbözőségükben is be tudtak illeszkedni a város forgatagába. A városi szemléletű attitűddel szemben a jampecek kifejezetten az aktív, magát megmutatni akaró magatartás képviselői voltak. Éppen „aktivitásuk” miatt képviselték mind a városok, mind a falvak lakóinak értelmezésében a városi életformát. A jampec közbeszédben betöltött szerepét a hatvanas években a „galerikről” és a „buligánokról” szóló viták váltották fel, amelyek hasonló funkciót töltek be. A jampecekről részletesebben lásd Horváth Sándor: A Készdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall*, 2000. 1. sz. 119–136. o. A „galerikről” szóló, hatalom által generált viták vezettek el olyan könyvek megjelenéséhez, mint például Huszár Tibor: *Fiatalkorú bűnözők*. Budapest, 1964, Tankönyvkiadó; Molnár József: *Galeribűnözés. Antiszociális fiatalkori csoportok, a fiatalkori csoportos bűnözés*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi.

60 Ezt a módszert 1985-ben is alkalmazták: a dunajvárosi ruhagyárban az ott dolgozó nők tiltakozása ellenére arra hivatkozva hajtották végre a határás műszak bevezetését (ami kevesebb bérrrel járt), hogy a gyártósoron dolgozó nők így el tudják látni gyermeknevelési, háztartási feladataikat. Lásd Kormos Valéria: Dunajvárosban történt valami. *Nők Lapja*, 1985. október 12. A termelés-csökkenés hagyományos módja volt a három műszakos termelés két vagy egy műszakos termeléssé alakítása, ami az éjszakai pótlékok elvesztése miatt szintén bérkieséssel járt. A nőket foglalkoztató gyárakban bevett gyakorlat volt a nők egészségére vagy anyai szerepére hivatkozva csökkenteni a műszakok számát.